

Мэлс БАХТЫБАЕВ

ЖЕТИСУ ӨңІРІНДЕГІ КӨНЕ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ АШЫЛУ ТАРИХЫНАН

В статье автор рассказывает о сделанной работе членов Туркестанского кружка открытого в городе Ташкенте в раскрытии древних письменных памятников и их исследовании, которые были найдены в окраинах Жетысу.

Makalede Taşkent şehrinde kurulmuş olan Türkistan klübü üyelerinin Yedisu bölgesindeki eski yazı abideleri tespit etme ve onları incelemesindeki yeri hakkında bilgi verilmektedir.

Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі 1895 жылы Ташкент қаласында құрылып, 1917 жылға дейін жұмысын үзбей атқарып келді. Осы жылдар аралығында үйірме мүшелері Түркістан өңірінде орналасқан көне ескерткіштерді есепке алу, сипаттап жазу, археологиялық картаға түсіру жұмыстарын атқарды. Үйірменің белсенді мүшелері В.В.Бартольд, С.М.Граменицкий, Н.П.Остроумов, П.Н.Ахмеров, А.А.Диваев, И.Г.Пославский, Н.С.Лькошин, С.Г.Маллицкий, А.А.Калинин, Е.Г.Смирнов, В.А.Каллаур, В.П.Лаврентьев, А.К.Кларе, А.А.Черкасов, В.П.Панков, Н.Н.Пантусов, И.В.Аничков, В.П.Колосовский және т.б. болды.

Үйірме мүшелері Түркістан өңірінде орналасқан көне жазба ескерткіштерін іздестіру және оларды зерттеу жұмыстарына үлкен назар аударған. Олар зерттеу нәтижелерін өз отырыстарында баяндап, айтылған пікірлер мен мәжіліс қорытындылары үйірменің арнайы жинақтарында орын алды. Үйірме мүшелерінің осы салада атқарған ізденіс нәтижелеріне орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар тарапынан оң пікірлер айтылып, олардың қаржыландыруымен бірнеше экспедициялар ұйымдастырылды.

Түркістан үйірмесі құрылған күннен бастап алдына қойылған мақсаттарға сай қызмет атқарды. Олар Оңтүстік Қазақстан өңірінде (Сырдария облысының Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Әулиеата уездері мен Жетісу облысының – Сергиополь, Қашал, Верный, Лепсинск уездері) топографиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштердің өлшемдері мен жобаларын түсіріп, сипаттамаларын жазды. Осы атқарған жұмыстардың ішіндегі ерекше орын алатыны - көне жазба ескерткіштерді іздестіру болды.

1896 жылдың қараша айында үйірме мүшесі В.А.Каллаур Айыртамой жазығындағы, Қалба патқалына барар жолдың бойында, Дмитривское ауылынан 8,5 км жерден төрт қатардан тұратын жазуы бар тасты тауыш, оның көшірмесін алды. В.А.Каллаур мен И.В.Аничков бұл жазбалар руникалық Орхон және Енисей жазбаларына ұқсас деген пікір айтып [1, 7-13], тастан түсірген жазу көшірмесін Санкт-Петербург қаласына жібереді. Көшірмені зерттеген В. В. Бартольд пен П. М. Милиорадский бұл жазулар көне түркі

жазуының Енисей түрі деп пайымдады, ал академик В.В.Радлов бұл жазуды толығымен аударды [2, 14]:

1. «Народа [имеющего] геройское имя ... Алтыз

2. пег ... ушел [умер?] там остались его вдова

3. его младшие братья Кара-Барс и Огул-Барс.

4. От товарищей своих [находившихся] при нем, [он удалился?]

Жетісу өңіріндегі алғашқы көне түркі жазуының табылуы Қазақстан мен Орта Азияны мекендеген түркі тайшалары арасында орхон алфавиті қолданылғанын көрсетіп, орталықтағы ғалымдар арасында қызығушылық туғызды. Академик В.В.Радлов үйірмеге жіберген хатында осы өңірде орналасқан көне жазба ескерткіштерді ашуға және оларды сақтауға жергілікті тұрғындардан көмек сұрау қажеттілігін атап өтті.

Сонымен қатар, осы сапарында В.А.Каллаур Құлансай патқалында орналасқан Шиымтас жаргасындағы жазуды зерттеп, он сегіз қатардан тұратын бұл жазу араб әліпшесімен жазылғанын баяндады.

1897 жылдың мамыр айында В.А.Каллаур көне жазбаларды іздестіру мақсатымен Әулиеата уезінде болып, Алатаудың бірнеше патқалдарын және Талас өзенінің бойын аралап, іс-сапар барысында ол екінші рет Шиымтаста болды. Көне жазуларды қайта зерттеп, олардың арабша емес екендігін атап, жазбалардың ұйғыр алфавитіне ұқсастығын алға тартты. Бұл жазулардың көшірмесін В.В.Радлов зерттеп, ұйғыр тілінде жазылғанын қуаттап, аудармасын жасады [3, 269-270]. Сол жылы В.А.Каллаур Құлансай патқалының батысында орналасқан Терексайда үш жартаста кескінделген жазу орнын ашып, олардың көшірмесін түсірді. Бірінші жартастағы жазба – тік келген отыз сегіз қатардан және оның жоғарғы сол жағында көлденең келген екі қатар жазу сегіз немесе тоғыз әріштен тұратындығын, ал екінші жартастағы жазба бір тік және екі көлденең келген жазулардан тұратындығын, жазба қатарларының ұзындығы 3 аршынға (2 м) дейін жетегінін сипаттап жазды. Үшінші жазуы бар жартаста бірінші жартастан 200 сажень (425 м) қашықтықта орналасқан, оның ұзындығы 7 аршын (5 м), биіктігі 4,5 аршын (3 м). Жартастағы жазу жеті қатардан тұрады. В.А.Каллаур барлық жартастардағы жазулар ұйғыр тілінде жазылған деген пікір айтты [4, 4-6]. 1897 жылдың 10 қараша күні өткен Үйірме отырысында В.Р.Розеннің хаты оқылды, онда «Әулиеата уезінде В.А.Каллаур тапқан бұл жазулар ұйғыр тілінде жазылғаны сөзсіз, онан академик В.В.Радлов бірнеше есімдерді анықтады» деп хабарланды [5, 155].

1897 жылдың қараша айында В.А.Каллаур Ақыртастың шығысында, Әйтiмбет Түтовтың кепесiнiң жанында орналасқан Оразүмбет Түтовтің мазарына (күмбесі) қойылған тас бағанды зерттеді. Бағананың ұзындығы 2¹/₂

аршын (1,8 м), жоғарғы бөлігінің (дөңгелек) диаметрі $\frac{3}{4}$ аршын (0,5 м), төменгі бөлігі төртбұрышты көлемі $1\frac{3}{4}$ аршын (1,2 м). Оның екі жағында тесігі бар, оның тереңдігі 2 аршын (1,4 м), ұзындығы 3 вершок (13,2 см), ені 1 вершок (4,4 см). В. А. Каллаурдың пайымдауы бойынша, бағана сыртына орхон жазуы мен Тарақты руының таңбасы кескінделген [6, 33]. Бұл тас бағана жергілікті тұрғындардың айтуынша Ұлықайыңды құландысынан әкелінген.

Үйірме мүшесі Н.Н.Пантусов Тамғалы тас ескерткішін зерттеу мақсатында Қапал уезі, Балғалы болысындағы Қашпағай патқалында 1897 жылдың 26 қыркүйек күні іс-сапармен болып, Іле өзені бойындағы жартастарда кескінделген бұрхандар, жылан бейнелері мен жазбаларды зерттеп, он сегіз жартаста салынған 34 кескінді суретке түсірді [7, с.52-57]. Ең үлкен жартаста үш бұрханның бейнесі және олардың төменгі оң жағында жазулар кескінделген. Ол жартастың екі қабатында жеке-жеке бұрхан бейнелері салынған екі жартаста орналасқан. Осы жартастардың бірінде бұрхан бейнесінің жоғарғы жағында жеті жылан кескінделген. Сонымен қатар, ол, жекелеген жеті жартаста қалмақ пен тибет тілдеріндегі жазулар барын атап өтті.

Н.Н.Пантусов үлкен жартастағы бұрхандар бейнесінің төменгі жағындағы жазуды аударды: «орта бөлігінде: бұрхан Пагда джан расик (моңғолша: Нидубэр-уцзукчи), сол жағында «будда» Шакчжаман чжила (моңғолша: Оточи бұрхан), оң жағында «будда» Шак-чжа-тоба (моңғолша: Читакчи-бұрхан)», және бұл жазудың төменінде екі рет қайталанатын «тарни» дұғасы: «ом-ма-ни-пад-мэ-хум» жазылғанын атап өтті. Сонымен бірге, ол моңғол (қалмақ) және тибет тілінде кескінделген барлық жазулар дұға екендігіне тоқталып, оларға қысқаша түсініктеме берді [8, 57-59].

1897 жылдың 29 қыркүйек күні Н.Н.Пантусов Айыр кезең мен Тайғақ патқалдарында болып, Тайғақ патқалында жартастардағы жануарлар бейнелері мен жазуларды ашты [9, 59-63].

1898 жылдың шілде айында Н.Н.Пантусов Қапал уезінің Алтын Емел болысында іс-сапармен болып, Қапал мен Жаркент уездерін байланыстыратын патқалдан тасқа салынған суреттер мен жазулар тауып зерттеді [10, 20].

Осы жылдың мамыр айында В.А.Каллаур Г.И.Гейкель басқарған Фин-Угор ғылыми қоғамының экспедициясымен бірге Шиймтас патқалындағы жартастардағы жазуларды көріп, ол осы жерде экспедиция мүшелерімен қоштасып, өзі орхон жазулары бар жартастарды іздестіру мақсатында Айыртамай патқалына қарай бет алды.

Бұл сапарында В.А.Каллаур жергілікті тұрғын Бердықожин берген мәліметке сүйене отырып орхон жазуы бар екі тас тауып, олардың көшірмелерін түсірді. Бірінші таста бес қатар жазу сақталған, оның ұзындығы $1\frac{1}{2}$ аршын (1,1 м), ал, екінші таста кескінделген он бір қатар жазудың бір

бөлігі табиғат әсерінің салдарынан бұзылған [11, 124-125].

Үйірме мүшесі Н.Маллицкий түркі, қазақ ру таңбалары орхон жазуларына ұқсастығын алға тартып, зерттеу жұмыстары барысында үйірме мүшелеріне қажеттігін ескере отырып, орхон жазуына ұқсас таңбалар кестесін даярлады (кесте 1) [12, 43-46].

Кесте 1.

Буквы орхонского алфавита	Тюркские тамги	Названия племен, или родов, которым принадлежат тамги
№ 1 (а) 		Киргизская, рода Джаннасы (Малой орды).
Аудіеат. форма 		Тоже.
№ 2 (ы, і) 		Киргизская, родоы Керангы а Телеу (Малой орды).
№ 3 (о, у) 		Киргизская, рода Алчын (Малой орды).
№ 6 (я передь и послѣ ъ) 	т. е. 	Киргизская, рода Ошанты (Большой орды), и татарская: 1) Тарактамга 2) Колтамга, рода Шеншвалы (Большой орды).
№ 11 (г) 	1) 2) 	Киргизская, рода Уваы (Средней орды), а Кырма, сына Юлдузь-хана, (Рашидь-Эдд, I, 27.
№ 15 (д) 		1) Татарская; 2) тамга Имүра, с. Тагы-хана (см. Рашидь-Эдд, I, 28).
№ 18 (б) 	1) 2) 	Татарская.
другая форма 		Киргизская, рода Телеу (Малой орды).
№ 19 (нг) 		Киргизская, род. Сарыджумарт (Средней орды).
№ 20 (н) 		1) Татарская, 2) тамга Бякдела, Рашидь-Эдд. I, 27.
№ 23 (р) 	1) 2) 	1) рода Карагирей, поколѣнія Наймань (Большой орды) 2) Кара-киргизская.
№ 24 (р) 	1) 2) 	родоы Серенсь (Черенсь), Исеитемрь, Исеиль (Средней орды).
№ 26 (а) 		Кара-киргизская (Айтама).
№ 29 (й, ай) 	т. е. 	Киргизская, рода Чамыр (Большой орды).
№ 30 (е) 		Киргизская, рода Кангам (Большой орды).
№ 31 (с, ш) 		Тамга Яраза, сына Ай-хана, (см. Рашидь-Эддиль, I, 22.)
№ 33 (ш) 		Татарская.
№ 37 (нч) 	т. е. 	Киргизская, рода Алимь (Малой орды).
№ 38 (лт, лд) 	т. е. 	

Қорыта келгенде, Үйірме мүшелері Жетісу өңірінен көптеген көне жазба ескерткіштерді ашып, оларды ғылыми айналымға енгізіп, орналасқан жерін анықтап, есепке алу және зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар атқарған жұмыстар ауқымды әрі табысты деп есептеліп, қалдырған деректері құнды болып табылатындығы ақиқат.

Үйірме мүшелері орхон жазуларын зерттеу және оларды аудару жұмыстарын Санкт-Петербург қаласындағы ғылыми ұйымдармен тығыз байланыста атқарып, осы өңірдегі көне жазулардың зерттелуіне сүбелі үлес қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ЦГА РУз. ф.71, оп.1, д.4., л.7-13.
2. Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 по 11 декабря 1897 года (Год второй) // ПТКЛЖ. год II, Ташкент, 1897.
3. Записки Восточного отделения Императорского Археологического общества. Т.V. Вып.II-IV., таблица V.
4. Каллаур В.А. Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду. // ПТКЛЖ. год II, Ташкент, 1897. Приложение к протоколу 29 августа 1897 г.)
5. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). – Ташкент:Изд.Академии наук Узбекской ССР, 1958.
6. Каллаур В.А. Поездка на Акырь-ташъ (Ахуръ-ташъ, Ташъ-акырь) и его окрестности // ПТКЛЖ, год X. - Ташкент, 1905.
- 7.Пантусов Н.Н. Тамгалы-Тасъ (Урочище Капчагай Копальского уезда, Балгалинской волости). // ПТКЛЖ. год IV, Ташкент, 1899.
8. Пантусов Н.Н. Описание фотографически снятых г.Пантусовымъ надписей въ местности «Тамгалы-тасъ» // ПТКЛЖ. год IV, Ташкент, 1899.
9. Пантусов Н.Н. Айр Кезень и Тайчак (Копальского уезда) // ПТКЛЖ, год IV. -Ташкент, 1899.
10. Пантусов Н.Н. Алтынъ-Эмельская волость Капальского уезда // ПТКЛЖ, год V. - Ташкент, 1900.
11. Каллаур В.А. Новая археологическая находка в Аулиеатинском уезде // ПТКЛЖ. год III, Ташкент, 1898.

Resume

M.M.Bakhtybaev (Turkistan)

About the History of Discovery of Ancient Literary Texts in Zhetisu

The article deals with the work of Members of Turkistan workshop in Tashkent in discovering the literary texts and their research, which were found in Zhetisu.